
ZESZYTY NAUKOWE WYŻSZEJ SZKOŁY PEDAGOGICZNEJ
W BYDGOSZCZY
STUDIA PEDAGOGICZNE 1984 z.12
Pedagogika Przedszkolna i Wczesnoszkolna /3/

ANDRZEJ TCHORZEWSKI
WSP w Bydgoszczy

BADANIA NAD ŚWIADOMOŚCIĄ ZAWODOWĄ PRZYSZŁYCH NAUCZY-
CIELI

Dotychczasowe badania nad kandydatami do zawodu nauczycielskiego koncentrowały się z reguły na problematyce merytorycznego i pedagogicznego przygotowywania młodzieży do nauczycielskiej profesji. Na ogół szukano odpowiedzi na pytania: jaki zasób wiedzy naukowej oraz psychologiczno-pedagogicznej powinien opanować uczeń liceum pedagogicznego, bądź słuchacz pomaturalnego studium nauczycielskiego?, w jakie umiejętności praktyczne należy wyposażyć przyszłego nauczyciela, aby zgodnie z zadaniami stawianymi przed szkołą mógł on prawidłowo organizować i kierować procesami dydaktyczno-wychowawczymi? Zakładano bowiem, że właściwie dobrane treści wiedzy merytorycznej i pedagogicznej oraz ukształtowane czynności zawodowe stanowią podstawę dla osiągnięcia efektywności pracy szkolnej.

Szybki przyrost wiedzy, informacji naukowej, powszechna dostępność uczniów do źródeł i środków ją przekazujących powoduje, że wyniesiona wiedza merytoryczna z okresu szkolnej edukacji przyszłych nauczycieli, a także zasadnicze umiejętności pracy zawodowej, w jakie wyposażony zostaje kandydat na nauczyciela, tracą swoją siłę i znaczenie pręcej, niż się to kiedykolwiek wydawało osobom odpowiadającym za ogólny poziom przygotowania młodzieży do tego zawodu.

W codziennej pracy dydaktyczno-wychowawczej o opiekuńczej nauczyciel staje wobec bezwarunkowego faktu i potrzeby weryfikacji swojej wiedzy oraz swoich praktycznych umiejętności zawodowych. Pierwsze lata pracy prowadzą często młodych nauczycieli do wniosku,

że wiedza i umiejętności są niepełne, że czyha nań wiele niewiadomych nie tylko w wewnętrznych warunkach pracy szkolnej, ale również i w środowisku, do którego przynależą i któremu służą. Mniej predysponowani, a zwłaszcza ci, których różne sytuacje życiowe skierowały przypadkowo na drogę profesji nauczycielskiej, wycofują się z zawodu.

Stąd przed zakładami kształcenia nauczycieli, zwłaszcza wyższymi szkołami pedagogicznymi staje zadanie kształtowania u młodzieży akademickiej odpowiedniej, właściwej świadomości przyszłej roli zawodowej. Współczesny nauczyciel-wychowawca nie może ograniczyć się do dysponowania wiedzą i umiejętnościami merytoryczno-pedagogicznymi. Jego zdolność profesjonalna opierać się musi m.in. na systematycznie rozwijanej świadomości swego miejsca i roli społeczno-zawodowej. Proces ten rozpoczyna się najdalej w momencie podjęcia przez młodzież studiów nauczycielskich.

Świadomość jest podstawową formą życia psycho-społecznego ludzi, wyrażającą się w intelektualnej sferze jednostki, która polega na myślowym odzwierciedleniu bądź wyodrębnieniu rzeczywistości obiektywnej, istniejącej poza podmiotem, lecz stanowiącej jej przedmiotowo-treściową postać. Stąd świadomość traktuje się w badaniach jako: 1/ czynnik określający cel ludzkiej działalności, 2/ samowiedzę, która umożliwia jednostce kontrolę własnych poczynań życiowych, 3/ zjawisko występujące w powiązaniu z mową i językiem.

Współcześni psychologowie wyróżniają dwa stany świadomości, z których pierwszy nazywają świadomością aktualną, polegającą na tym, że jawi się ona w określonym momencie czasu i wyraża się w praktycznym postępowaniu jednostki¹.

Drugi stan świadomości nazywa się świadomością latentną /potencjalną, ukrytą, utajoną, "... w którym człowiek ma możliwość uświadomienia sobie czegoś, ale aktualnie sobie tego nie uświadamia. Np. każdy człowiek wiele rzeczy wie, ale w danym momencie uświadamia sobie tylko niektóre z nich. Psychologowie, a zwłaszcza socjologowie, prowadzą wiele badań nad latentną świadomością ludzi, pytając ich np. o to, co myślą na określony temat, badając ich opinie, poglądy, czy postawy; interesuje ich nie świadomość aktualna, lecz latentna"².

Świadomość latentna, związana bardziej z odbiciem rzeczywistości, a także z odbiciem własnych przeżyć i obrazów rzeczywisto-

ści, aniżeli z przytomnością i wrażliwością, ma szereg cech o charakterze społecznym. T. Tomaszewski twierdzi, że "obraz rzeczywistości jaki tworzą sobie poszczególni ludzie, nie jest wynikiem tylko ich osobistego doświadczenia, ale kształtuje się w znacznym stopniu pod wpływem ludzi, a przede wszystkim pod wpływem wiedzy o rzeczywistości gromadzonej społecznie w trakcie rozwoju kulturalnego społeczeństwa, w którym człowiek żyje. Świadomość indywidualna każdego człowieka jest w znacznym stopniu wynikiem przyswajania sobie dorobku kulturalnego i naukowego oraz doświadczenia praktycznego społeczeństwa, uczestniczy w takim lub innym stopniu w świadomości społecznej"³.

Tą swolistą spójność i nierozzerwalność pomiędzy świadomością społeczną a świadomością jednostkową można wyjaśnić tym, że:

- świadomość jednostkowa rozwija się jedynie pod wpływem ukształtowanej świadomości społecznej,
- świadomość społeczna nie może powstawać i nie może istnieć poza świadomością jednostkową,
- świadomość społeczna wyraża się w postaci świadomości jednostkowej dotyczącej poszczególnych form,
- czynnikiem determinującym w sposób ostateczny kształt świadomości społecznej i jednostkowej jest byt społeczny,
- świadomość jednostkowa jest tą kategorią, w oparciu o którą można badać poszczególne formy świadomości społecznej ze względu na empiryczne uchwytnie wskaźniki tego pojęcia.

Rezygnując w tym miejscu z analizy określającej stosowność pojęcia świadomości w naukach społecznych, dla potrzeb prowadzonych badań empirycznych zakładam, że przez świadomość zawodową młodzieży akademickiej przygotowującej się do pracy nauczycielskiej należy rozumieć wewnętrzną reprezentację przyszłej profesjonalnej rzeczywistości, jej wewnętrzną obraz, czy też odbicie, na które składać się będzie motywacja i wiedza o przyszłym zawodzie, wartości i oceny oraz postawy emocjonalne i moralne wobec różnorodnych zjawisk z przyszłą pracą zawodową, a także rzeczywiste i deklarowane działania, jakie jednostka pragnie lub potrafi wykonać, a które mieszczą się w zakresie czynności zawodowych.

Należy zdać sobie sprawę, że każda tzw. profesjonalna rze-

czywistość jest niezwykle złożona. Podobnie rzecz się ma, gdy mówimy o profesjonalnej rzeczywistości dydaktyczno-wychowawczej, czy szkolno-opiekuńczej, która poza złożonością cechuje się również dynamiczną zmiennością. Jednakże dokonujące się zmiany i przemiany w systemie edukacyjnym kraju zawierają pewne zasadnicze elementy, które pozwalają na uchwycenie specyficznych tendencji pedagogicznych, na podstawie których można z dużym prawdopodobieństwem określać zasadnicze miejsce i rolę zawodową nauczyciela - wychowawcy w rzeczywistości społeczno-oświatowej.

Stąd szczegółowe treści będące przedmiotem badania świadomości zawodowej studentów muszą dotyczyć ich znajomości i stosunku do zdań szkoły oraz funkcji środowiskowo-społecznych, a także ich opinii o pożądanых cechach psychospołecznych współczesnego i przyszłościowego modelu nauczyciela - wychowawcy, wreszcie poglądów badanych na niektóre podstawowe czynności i umiejętności oraz zachowania typowe dla wykonywanego zawodu.

Badania nad świadomością zawodową przyszłych nauczycieli są skomplikowane ze względu na swoistość przedmiotu i dlatego na ówczesnym etapie poznanie tego zjawiska można posłużyć się eksploracyjnym sondażem diagnostycznym, którego istotą jest to, "aby pobrać wystarczającą próbkę z badanej populacji oraz aby próbka ta była zróżnicowana pod względem występujących w niej lub nie - interesujących badacza zmiennych"⁴. Warto tu stwierdzić, że "celem badań tego typu jest - jak twierdzi W. Okoń - analityczne przedstawienie sytuacji w danej dziedzinie po to, aby było wiadomo, co należy w niej zmienić"⁵.

Badając świadomość trzeba zdać sobie sprawę, że mamy do czynienia ze zjawiskiem niedostępnym bezpośredniemu postrzeganiu i dlatego wskaźniki jakimi można się posłużyć przy jej poznaniu zawarte winny być w podstawowych narzędziach badawczych.

Niewątpliwie rację ma T. Pawłowski mówiąc, że należy "o ile to możliwe, zastępować wskaźniki polegające na udzielaniu odpowiedzi na jakies pytania wskaźnikami stanowiącymi jakies aspekty zachowania werbalnego"⁶. Nie zawsze jednak jest to w pełni możliwe i sam autor twierdzi, że zachowanie niewerbalne może również służyć ukryciu rzeczywistości zajmowanej postawy⁷.

Stąd w badaniach tego typu stosuje się przede wszystkim

wskaźniki defnicyjne, których dobór "jest zarazem zdefiniowaniem pewnego terminu. W takim przypadku nadajemy sens empiryczny danemu terminowi za pomocą podania jego pełnej bądź częściowej definicji, w której wskaźnik /bądź zespół wskaźników/ jest członem definiującym"⁸. Użycie wskaźników, a zwłaszcza mierzalnych, pozwala założyć, że badane zmienne występują w jakimś określonym charakterze i posiadają określony kierunek, co wyrażają ustalone kategorie i kryteria.

Zmienną jaką jest badana świadomość zawodowa kandydatów na nauczycieli charakteryzuje się tym, że w jej skład wchodzi następujące elementy: motywacja wyboru zawodu, wiedza o zadaniach szkoły i jej funkcjach społeczno-środowiskowych, stosunek do cech psychospołecznych nauczyciela będący wyrazem kontaktowości z przyszłym zawodem oraz poglądy na niektóre umiejętności i zachowania nauczyciela związane z wykonywaniem zawodu. Każdy z wymienionych elementów pozwala na zastosowanie pomiaru, gdyż użyte wskaźniki określające świadomość zawodową /tzw. indicatium/ są tak pomyślane, aby były równocześnie wielkościami mierzalnymi. W badaniach, jakie przeprowadziłem starałem się położyć główny nacisk nie tylko na stwierdzenie, czy młodzież akademicka posiada taką bądź inną świadomość zawodową, ale również i na to, aby ją zmierzyć. Dzięki pomiarowi można ustalić jej poziom, a ponadto pokusić się o próbę znalezienia w dalszej kolejności przyczyn, które ten poziom warunkują.

A. Motywacja zawodowa /Mz/ rozumiana tu będzie jako specyficzna gotowość do zachowań i działań pozwalających wejść kandydatowi na nauczyciela w rolę studenta uczelni pedagogicznej. Została ona określona za pomocą następujących wskaźników: zadowolenie z wyboru kierunku studiów /0-7 pkt./, autoocena dokonanego wyboru /0-10 pkt./, ewentualne powtórzenie wyboru tego samego typu uczelni i kierunku studiów /0-6 pkt./, przekonanie, że wyższa szkoła pedagogiczna należycie przygotowuje do wybranego zawodu /0-7 pkt./.

Nadając poszczególnym wskaźnikom motywacji odpowiednie wartości mierzalne można wyróżnić następujące kategorie - kryteria:

MZ bardzo słaba	0 - 6 pkt.
słaba	7 - 12 pkt.
średnia, przeciętna	13-18 pkt.
silna	19-24 pkt.
bardzo silna	25-30 pkt.

B. Wskaźnikiem wiedzy /Wz/ o zadaniach szkoły i jej funkcji środowiskowo-społecznej będzie znajomość podstawowych dziesięciu celów współczesnej placówki szkolno-wychowawczej /od 0-20 pkt./.

W oparciu o kryterium punktowe ustalono:

Wz niezadowolająca	0 - 5 pkt
zadowolająca	6 - 10 pkt.
dobra	11- 15 pkt.
wysoka	16- 20 pkt

C. Stosunek do cech psychospołecznych nauczyciela-wychowawcy traktowany w badaniach jako element świadomości zawodowej jest próbą odzwierciedlenia przyszłościowego nawiązywania kontaktu emocjonalnego, który następuje wówczas, gdy jednostka potrafi zbliżyć się do środowiska, w przypadku naszych badań do środowiska zawodowego, poprzez należyte pełnienie ról społecznej, którą wybrała. Rolę tą można określić za pomocą cech w jakie musi być wyposażona dana jednostka. Kontakt emocjonalny /Kz/ ma zasadnicze znaczenie dla poczucia pewności siebie, poczucia bezpieczeństwa. Kontaktowość z przyszłym zawodem można określić na podstawie nieograniczonego wskazania i wyboru cech w jakie powinien być wyposażony nauczyciel, aby mógł z powodzeniem pełnić swoją rolę w społeczeństwie. Im większy wybór proponowanych cech, tym pełniejsza kontaktowość emocjonalna z przyszłą pracą zawodową. Zastosowane wskaźniki są podstawą do ustalenia poziomu kontaktowości:

Kz słaba	0 - 6 pkt
dodatnia	7 - 16 pkt
silna	17 - 24 i więcej pkt

D. Wskaźnikiem dla niektórych umiejętności zawodowych i zachowań nauczycieli są czynności /Cz/, od których, zdaniem badanych, będzie zależał proces ogólnej edukacji narodowej. Kandydaci do pracy pedagogicznej powinni już w trakcie uczelnianego procesu kształcenia zdać sobie sprawę ze szczególnej roli niektórych czynności i umiejętności zawodowych, a także powinni charakteryzować się gotowość do ich realizacji. W oparciu o odpowiednie pytania kwestionariusza ankiety, pytania dotyczące stosunku badanych do piętnastu różnorodnych czynności zawodowo-społecznych nauczyciela, które determinują przebieg procesów edukacyjnych w kraju ustalono:

Cz brak	0 - 6 pkt
niska	7 - 12 pkt
przeciętna	13 - 18 pkt
wysoka	19 - 24 pkt
bardzo wysoka	23 - 30 pkt

Opisana droga postępowania badawczego przyczyniła się do ustalenia poziomu świadomości zawodowej 1170 kandydatów na nauczycieli. Poziom świadomości zawodowej studentów mierzono za pomocą skali punktowej podporządkowanej poszczególnym kompleksom szczegółowym odzwierciedlającym jej cząstkowe treści.

/Por.Tab.1/

Tabela 1. Rozrzut punktowy poziomu świadomości zawodowej badanych

Prze- działy	0- 10	11- 20	21- 30	31- 40	41- 50	51- 60	61- 70	71- 80	81- 90	91- 100	100 104	ra- zem
Liczba studentów	4	9	16	69	124	208	299	264	128	48	1	1170
Odsetek	0,3	0,8	1,4	5,9	10,6	17,7	25,6	22,6	10,9	4,1	0,1	100,0

Źródło: obliczenia własne

Rozrzut wyników uzyskanych od 1170 badanych zmierzony liczbą zebranych punktów jest bardzo zbliżony do normalnego, o czym świadczą różnorodne wartości parametryczne. /Por.Tab.2/

Tabela 2. Parametry opisowe dla badanej próby

Nazwa parametru	Wartość parametru
średnia arytmetyczna \bar{X}	64,41 punktów
dominanta D	67 punktów
mediana Me	65 punktów
kwartył I $Q I$	54 punkty
kwartył III $Q III$	76 punkty
odchylenie standardowe s	15 punktów
współczynnik zmienności V	23 %
współczynnik asymetrii As	- 0,10

1	2
współczynnik asymetrii $ oC_3 $	- 0,17
współczynnik koncentracji $ oC_4 $	4,37 3

Źródło: obliczenia własne

Średni poziom świadomości zawodowej studentów w badanej próbie wyniósł 64,41 pkt /przy max 105/, przy czym poziom ten odchyła się średnio od poziomu przeciętnego o 15 pkt, co stanowi 23 % zmienności tej cechy. Rozkład poziomu świadomości zawodowej studentów jest wysmukły, co świadczy o dużej koncentracji natężenia tego poziomu wokół poziomu średniego. Obok dużego skupienia poziomu świadomości zawodowej obserwujemy słabą asymetrię lewostronną tego rozkładu, co wskazuje na tendencję rosnącą tego poziomu względem poziomu środkowego. Środkowy poziom świadomości zawodowej studentów w wynosi 65 pkt, przy czym 25 % badanych wykazało się nim poniżej 54 pkt, zaś 25 % badanych - na poziomie powyżej 76 pkt. z kolei 50 % ogółu badanych studentów posiada tę świadomość na poziomie od 54-76 pkt.

W oparciu o statystyczną regułę "trzech sigm" skonstruowano skalę świadomości zawodowej studentów przypisując jej odpowiednie kategorie ocen. /Por. Tab.3/.

Tabela 3. Punktowy poziom świadomości zawodowej a jego skala ocen

Poziom świadomości zawodowej w pkt	N	%	Stopień świadomości zawodowej w skali ocen
poniżej 20	13	1,1	bardzo niski
21 - 35	40	3,4	niski
36 - 51	200	17,1	średni niższy
52 - 81	735	64,4	średni wyższy
82 - 96	150	12,8	wysoki
97 i powyżej	14	1,2	bardzo wysoki
Ogółem	1170	100,0	x

Zródło: obliczenia własne

Zaproponowana skala ocen świadomości zawodowej studentów wymaga uogólnienia na całą populację generalną.

Proces wnioskowania można w tym przypadku przeprowadzić metodą estymacji przedziałowej frakcji /procent/. Metoda ta pozwala odpowiedzieć na pytanie jaki procent studentów w populacji generalnej będzie uzyskiwał odpowiedni poziom świadomości zawodowej określony za pomocą przyjętej skali ocen.

Otóż z prawdopodobieństwem równym 0,95 można wnioskować, że od 3 % do 5 % studentów w populacji generalnej będzie uzyskiwało ocenę niską lub bardzo niską w ustalonej skali stopni świadomości zawodowej. Z kolei od 15 % do 19 % - średnią niższą, zaś od 62 % do 65 % - średnią wyższą oraz od 11 % do 15 % - ocenę wysoką lub bardzo wysoką. Średni poziom świadomości zawodowej badanych w aspekcie zmiennych środowiskowo-społecznych przedstawia kolejna tabela /Por.Tab. 4/.

Dane pozwalają stwierdzić, że na poziom świadomości zawodowej w dość znacznym stopniu rzutują podstawowe cechy uczelniane. Okazuje się, że na II roku młodzież osiąga najwyższy poziom średniego poziomu świadomości zawodowej /65,72 pkt przy $M=64,41$ /. Niewątpliwie czynnikiem wpływającym na ten stan rzeczy jest koncentracja zajęć i egzaminów z ogólnoteoretycznego kształcenia psychopedagogicznego młodzieży, która uzupełniana jest hospitacjami i praktykami odbywanymi w szkołach ćwiczeń i placówkach opiekuńczo-wychowawczych.

Ponadto kierunek studiów jest również czynnikiem wpływającym na poziom świadomości zawodowej. Z uzyskanych danych liczbowych wynika, że jedynie studenci nauczania początkowego i wychowania przedszkolnego charakteryzują się wyższym od średniego dla ogółu poziomem świadomości zawodowej. Dodać również należy, że w sposób dość wyraźny odbiegają oni w tym względzie od młodzieży studiującej filologię polską. Wskaźnik różnicy poziomu w tym przypadku wynosi aż 9,35 pkt.

Wydaje się, że na wysoki poziom świadomości zawodowej studentów kierunku nauczania początkowego i wychowania przedszkolnego wpływ ma szereg - być może bliżej nie zbadanych - czynników. Zaliczyłbym do nich w pierwszej kolejności silną motywację podjęcia

studiów na danym kierunku, co wiąże się bezpośrednio z gotowością do pracy z dziećmi w wieku przedszkolnym oraz uczniami klas najmłodszych. Dyspozycyjność psychiczna do podjęcia pracy nauczycielskiej na tym szczeblu nauczania i wychowania jest uwarunkowana szczególnymi zainteresowaniami, predyspozycją i predylekcją osób, u których rozwijają się one w okresie wczesnej młodości i stanowią wiodące treści ich orientacji życiowej. Wymienione właściwości trafiają na podatny grunt, jakim jest organizacja kształcenia nauczycieli wychowania przedszkolnego i nauczania początkowego w uczelni wyższej. W bydgoskiej Wyższej Szkole Pedagogicznej młodzież studiująca na tych kierunkach zdobywa wiedzę i umiejętności zawodowe w ramach Instytutu Nauczania Początkowego i Wychowania Przedszkolnego, którego kierownictwo oraz kadra naukowo-dydaktyczna legitymuje się własnym doświadczeniem nauczycielskim wyniesionym z wieloletniej pracy w placówkach przedszkolnych i niższych klasach szkoły podstawowej. Są to czynniki rzutujące - jak się wydaje na poziom świadomości zawodowej przyszłych studentów.

Środowisko stałego miejsca zamieszkania przed studiami rzutuje na poziom świadomości zawodowej. W oparciu o dane liczbowe można wnioskować, że środowisko o niższym stopniu zaludnienia są czynnikiem wpływającym na wyższy poziom nauczycielskiej świadomości zawodowej, aniżeli środowisko wielkomiejskie.

Pochodzenie społeczno-zawodowe badanych jest również czynnikiem różnicującym młodzież. Okazuje się, że młodzież pochodząca z rodzin indywidualnych rolników, pracowników pgr, spółdzielczych gospodarstw rolnych, ogrodniczych, młodzież chłoporobotnicza cechuje się najwyższymi wskaźnikami poziomu świadomości zawodowej. Jej poziom świadomości jest wyższy od średniego poziomu obliczonego dla całej badanej populacji. Natomiast młodzież pochodzenia robotniczego, rzemieślniczego i inteligentnego cechowała się niższym poziomem od poziomu średniego obliczonego dla całej badanej zbiorowości.

Dodam na zakończenie, że rozpoznanie, czy poziomowi świadomości zawodowej, jaki reprezentują przyszli nauczyciele stanowić może podstawę do właściwej intensyfikacji uczelnianego procesu edukacji przyszłych nauczycieli. Niewątpliwie proces doskonalenia świadomości zawodowej nie kończy się wraz z momentem uzyskania dyplomu studiów wyższych. Trwa on przez cały okres pracy zawodowej,

Tabela 4. Średni poziom świadomości zawodowej badanych w aspekcie zmiennych społeczno-środowiskowych

Zmienne społeczno-środowiskowe	Średni poziom świadomości zawodowej /pkt/	Liczba badanych	Odsetek badanych	Razem
<u>Rok studiów:</u>				
I	63,91	306	26,2	2
II	65,72	287	24,5	1
III	62,81	303	25,9	3
IV	62,50	274	23,4	4
<u>Kierunek studiów:</u>				
- ped.przedszkolna	65,86	209	17,9	2
- naucz. początkowe	67,97	264	22,6	1
- ped. op.-wychowawcza	63,24	245	20,9	3
- filologia polska	58,62	235	20,1	5
- matematyka	62,54	217	18,5	4
<u>Miejsce stałego zamieszkania:</u>				
- wieś	67,79	241	23,2	1
- miasto do 10 tys.m.	64,74	162	13,8	2
- miasto do 20 tys.m.	64,23	149	12,7	3
- miasto do 50 tys.m.	63,76	117	10,0	4
- miasto do 100 tys.m.	62,62	103	8,8	5
- miasto pow. 100 tys.m.	62,000	368	31,5	6
<u>Pochodzenie społeczne:</u>				
- chłopskie	67,12	105	8,9	1
- chłoperobotnicze	65,72	45	3,8	2
- robotnicze	63,58	362	30,9	3
- rzemieślnicze	61,23	45	3,8	5
- inteligenckie	62,59	613	52,4	4

co wyraża się zmiennością niektórych szczegółowych treści świadomości zawodowej. Niemniej dla optymalizacji procesu kształcenia i wychowania adeptów do zawodu nauczycielskiego ważne jest, aby poprzez rozpoznanie aktualnego stanu ich świadomości zawodowej, podnosić go na coraz wyższy poziom.

PRZYPISY

- ¹M.Maruszewski i inni, Psychologia jako nauka o człowieku, Warszawa 1967 s.257-258
- ²T.Tomaszewski /red/, Psychologia, Warszawa 1977 s.173
- ³T.Tomaszewski, Świadomość człowieka, W:L.Wołoszynowa /red/, Materiały do nauczania psychologii, T.1 Warszawa 1964 s.66
- ⁴H.Muszyński, Szkic metodologiczny badań nad wychowaniem, W:H.Muszyński /red/, Metodologiczne problemy pedagogiki Wrocław 1967 s.81
- ⁵O świata i wychowania w PRL, Dorobek 30-lecia i perspektywy rozwoju Warszawa 1975 s.189, red. W.Okoń
- ⁶T.Pawłowski, Pojęcia i metody współczesnej humanistyki Warszawa 1977 s.201
- ⁷Tamże s.201
- ⁸J.Frenzel, Problemy zastosowania wskaźników w badaniach nad wychowaniem, W:H.Muszyński /red/, Metodologiczne..., op.cit. s.108